

Диференційований підхід до організації педагогічного процесу в державних гімназіях та реальних училищах

(кінець XIX – початок XX ст.)

Людмила БОНДАР,

кандидат педагогічних наук, провідний науковий співробітник Інституту педагогіки НАПН України

Освітні традиції, що склалися протягом тривалого часу, нині супроводяться докорінними змінами, і у зв'язку з цим актуалізується потреба переглянути минулий досвід. Необхідність звернення до періоду кінця XIX – початку XX ст. зумовлена тим, що в центрі уваги на той час були питання про урізноманітнення типів навчальних закладів. Обсяг викладання навчальних предметів і розподіл їх за класами у гімназіях та реальних училищах визначалися навчальними планами Міністерства народної освіти. Численні реформування школи були спрямовані на поліпшення освіти й пристосування її до змін у суспільстві.

Народна освіта в Україні кінця XIX – початку XX ст., як і загалом в Російській державі, була однією з важливих соціальних проблем. Розвиток середньої освіти припадає на другу половину 50–60-х років XIX ст. З 60-х років в Україні розгортається рух за відкриття нових неповних середніх і середніх загальноосвітніх шкіл.

Першу чоловічу гімназію в Росії було відкрито в 1726 р. при Петербурзькій академії наук. У губернських містах гімназії почали створюватися на початку XIX ст. В Україні першими чоловічими гімназіями були Полтавська та Одеська (1804 р.), Чернігівська, Новгород-Сіверська, Харківська і Катеринославська (1805 р.), Київська (1809 р.). Термін навчання в гімназіях з 1804 р. становив 4 роки, з 1828 р. – 7 років, з 1871 р. – 8 років.

Статут гімназій та прогімназій (1864 р.) визначав три типи гімназій: класичні з викладанням двох стародавніх мов, класичні з викладанням латинської мови та реальні без викладання стародавніх мов (з 1871 р. – реальні училища). У гімназіях навчалися переважно діти привілейованих верств населення, хоча формально, згідно зі Статутом, право вступу

до них мали всі. На території України станом на 1 січня 1914 р. налічувалося близько 340 чоловічих та жіночих гімназій і 41 реальне училище. Після революції 1917 р. гімназії реорганізуються в єдині трудові школи [14, с. 35].

Згідно зі Статутом (1864 р.), у класичних гімназіях з викладанням грецької та латинської мов на їх вивчення відводилося 58 год на тиждень (латинська – 34 год та грецька – 24 год з урахуванням поділу на класи: латинська мова: I клас – 4 год на тиждень, II–VII класи – по 5 год; грецька мова: III–IV класи – по 3 год, V–VII класи – по 6 год); по 6 год – на природознавство та фізику; у класичних гімназіях з викладанням латинської мови на її вивчення відводилося 39 год на тиждень (I клас – 4 год, II клас – 5 год, III–VII класи – по 6 год); у реальних гімназіях, де не вивчалися стародавні мови, викладалися у великому обсязі природознавство (23 год на тиждень: I–V класи – по 3 год, V–VI класи – по 4 год) та фізика (9 год на тиждень: V–VII класи – по 3 год) [11, с. 568].

У зв'язку з різноманітністю типів гімназій було розроблено навчальні плани [2, с. 39]. Зразок навчального плану наведено в таблиці (див. табл. 1).

У містах, де не було гімназій, створювався новий тип неповної середньої освіти – прогімназії з 4-річним терміном навчання (перші чотири класи гімназій). Із 61 гімназії лише 16 стали реальними. Випускники класичних гімназій користувалися переважним правом вступу до університетів та інших вищих навчальних закладів, а ті, хто закінчив реальні училища, могли вступати лише до вищих технічних навчальних закладів [11, с. 568].

З 1866 р. розпочалося гальмування процесу реформування, і в 1871 р. було проведено нову реформу, яка скасувала здобутки попередньої. Політика Міністерства народної освіти на чолі з Д.А. Толстим спрямовувалася на збереження класичної гімназії. Під його керівництвом був розроблений Статут гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти, прийнятий у 1871 р. За цим Статутом, установлювався один тип середнього навчального закладу – 7-класна класична гімназія (навчання в

Таблиця 1

Навчальний план гімназій за Статутом 1864 р.

Навчальні предмети	Кількість уроків на тиждень			Примітка
	Гімназії класичні з двома мовами	Гімназії класичні з однією латинською мовою	Реальні гімназії без стародавніх мов	
Закон Божий	14	14	14	Тривалість уроку в усіх гімназіях – 1 год 15 хв У 1865 р. тривалість уроку становила 1 год.
Російська мова з церковно-слов'янською та словесністю	24	24	25	
Історія	14	14	14	
Географія	8	8	8	
Латинська мова	34	39	–	
Грецька мова	24	–	–	
Французька та німецька мови	19	38	46	
Математика	22	22	25	
Природнича історія	6 (тільки у трьох молодших класах)	6 (тільки у трьох молодших класах)	23 (сюди входить і хімія)	
Фізика і космографія	6	6	9	
Чистописання, малювання і креслення	13	13	20	

VII класі тривало 2 роки) з восьмирічним курсом навчання та викладанням латинської і грецької мов.

У гімназії з восьмирічним курсом навчання більше часу приділялося формальному вивченню латинської та грецької граматики, письмовим перекладам з російської мови стародавніми мовами «*extemporalia*» (перевірні щотижневі завдання – письмові переклади фраз з російської мови латинською і грецькою), при цьому не приділялося належної уваги розумінню змісту. На вивчення російської мови, літератури, історії, географії відводилося дуже мало часу. Фізика, математика та природознавство займали 18% навчального часу [там само, с. 569].

За Статутом 1872 р., реальні гімназії перетворювалися на шестирічні реальні училища з поділом у V і VI класах на основне і комерційне відділення із додатковим VII класом професійного спрямування. Сьомі класи могли бути двох видів: загальний, де готували вихованців для вищих спеціальних навчальних закладів, і професійний з механіко-технологічним і хіміко-технологічним ухилами. У 80-х – на початку 90-х років XIX ст. технічні відділення в додаткових класах були закриті, комерційні – збереглися у V і VI класах. У навчальних планах збільшилася кількість годин на вивчення нових іноземних мов, математики, фізики, природознавства, географії. Як і раніше, учні реальних училищ не мали права вступати до університетів.

За Статутом 1864 р., на місці колишніх повітових шкіл з'явилися прогімназії, а за Положенням 1872 р., більшу частину повітових шкіл було реорганізовано в міські. Відкрилися чоловічі і жіночі гімназії, реальні й комерційні училища. Перше земське реальне училище почало працювати в Єлисаветграді в 1870 р. У 1873 р. реальні училища функціонували в шістьох містах України – Києві, Кременчуці, Миколаєві, Одесі, Сумах, Харкові [4]. Міністерство народної освіти неохоче відкривало нові гімназії. Наприкінці XIX ст. в Україні діяло 40 прогімназій [13, с. 14], 43 чоловічі й 76 жіночих гімназій Міністерства

народної освіти [4]. Середні загальноосвітні школи в Україні працювали за чинними в Росії навчальними планами та програмами.

Разом зі статутами 1871 р. і 1872 р. гімназії вперше отримали загальнодержавні програми. До цього часу загальнообов'язкових програм не було. Школи працювали на основі програмно-інструктивних матеріалів. У нових програмах фактично скасовувався курс історії російської літератури, викладання російської мови та літератури теж відкидалося далеко назад. Відповідно до цих програм, російська мова, особливо в трьох молодших класах, практично замінялася латиною. Курс російської мови в IV класі в основному складався з церковнослов'янської граматики, був тяжким і нудним. У V класі вивчався курс логіки на основі читання та розбору розмірковувань, на заняттях з літератури відбувалося ознайомлення шляхом читання та розбору творів з основними її родами – епосом, лірикою і драмою, вивчалися їх характерні ознаки. У програмі VI і VII класів було передбачено читання та розбір вибіркового художніх творів. Курс літератури завершувався вивченням творів М.Гоголя і М.Лермонтова.

Програмами 1872 р. викладання дисциплін було поставлене в тяжкі умови. Відбувалися зміни щодо розподілу матеріалу, зокрема з математики: I клас – арифметика; II – арифметика; III – арифметика (1 год на тиждень), алгебра (2 год); IV – алгебра і геометрія (всього 3 год); V – алгебра (2 год), геометрія (2 год); VI – алгебра (1 год), геометрія (1 год); VII – перший рік: тригонометрія (2 год), повторення арифметики та алгебри (2 год); другий рік: алгебра (1 год), математична географія (1 год), повторення геометрії (2 год). У тих гімназіях, де не було природознавства, в VI класі додавалося 2 год на викладання математики. Порівняно з інструкцією 1865 р. курс математики став складнішим, алгебра викладалася лише в III–V класах, а геометрія – в IV–VI класах. Курс фізики поділявся на три частини: перша частина вивчалася

протягом першого року навчання в VII класі, друга – в один із двох навчальних років VII класу, третя – призначалася для другого навчального року VII класу. Найважливіші хімічні явища тепер викладалися не як частина фізики, а як «додаток» до неї [2, с. 134–135].

На природознавство, згідно зі Статутом 1871 р., відводилося два уроки на тиждень в VI класі, оскільки шестикласники порівняно з учнями V і дворічного VII класів були менше перевантажені. Побудова курсу історії та географії у програмах 1872 р. не могла задовольнити передове вчительство. За цими програмами, в I класі викладали вступний матеріал з математичної та фізичної географії, робили політичний огляд земної кулі за глобусом, у II класі вивчали Азію, Африку, Америку та Австралію. У III класі уроки з географії призначалися для повторення.

Вивчення історії розпочиналося у III класі. У III і V класах викладався її короткий, епізодичний курс. З V класу історія вивчалася систематично. В обох класах вітчизняна історія викладалася паралельно із загальною. У III класі давалися відомості про головні події та особистостей з історії Сходу, Греції, Риму, а також про події, що відбувалися до утвердження християнства в Європі. У IV класі вивчалися головні події з вітчизняної, загальної, історії середніх віків та нової історії; у V – з історії середніх віків та вітчизняної історії до Іоанна IV включно; у VI класі – з нової історії до піднесення Пруссії та вітчизняної історії до царювання Єлизавети. У VII класі в перший рік викладалися вітчизняна історія (від царювання Єлизавети до Олександра II) та головні події з історії Східної Європи за той самий період; протягом другого року вивчався систематичний курс історії Греції та Риму.

Перші загальнодержавні програми 1872 р. порівняно з досягненнями 60-х років були кроком назад та мали реакційний характер. «Вони фактично ліквідували курс літератури, підпорядкували викладання російської мови інтересам класицизму, скоротили матеріал з історії, літератури, тобто з тих предметів, які мають величезне значення для справді патріотичного виховання. Повністю майже

було вилучено зі школи природознавство, яке вело до матеріалістичного світогляду», – наголошував Ш.І. Ганелін [там само, с. 140].

Наведемо навчальний план гімназій з вивченням двох стародавніх мов за Статутом 1871 р. у вигляді таблиці (див. табл. 2) [8, с. 458].

Кількість уроків зі стародавніх мов становила 84 год (тобто 41% навчального часу), причому викладання латинської мови розпочиналося в I класі, і на неї виділялося 8 год, тоді як на російську мову в цьому самому класі – 4 год, у II класі на латинську – 7 год, а на російську – 4 год. Вивчення грецької мови розпочиналося в III класі, і на неї виділялося 5 год, тоді як на російську мову в цьому класі – 4 год.

Перегляд програм у 1877 р. був симптомом кризи толстовсько-катковської школи. Реформа 1877 р. не торкнулася устрою класичної школи, однак вона мала прогресивне значення (зменшення часу на вивчення стародавніх мов, початок викладання історії російської літератури).

У 60-х роках XIX ст. відкриваються жіночі гімназії. 1859 р. в Києві розпочала роботу Перша жіноча (Фундукліївська) гімназія. «Правила испытаний в женских гимназиях и прогимназиях Министерства Народного Просвещения, а равно и другія сведения по учёному делу» (31 серпня 1874 р.) давали змогу зараховувати до I класу учениць віком 9–12 років, до II – 10–13, до III – 11–14, до IV класу – 12–15 років. Педагогічна рада мала право вносити зміни з поважних причин, запроваджувати при гімназіях і прогімназіях підготовчий клас для дітей, не молодших від 8 років. Лише з поважних причин дозволялося приймати учениць, яким виповнилося 7 років. Для вступу до I класу гімназій і прогімназій обов'язковими були знання важливих молитов; уміння правильно та чітко читати російською мовою, списувати тексти з книги й виконувати чотири арифметичні дії над числами від 10 до 100. У підготовчий клас дітей зараховували без іспитів, в інші класи – за наявності знань згідно з програмою відповідного класу. Іспити (вступні, перевідні, випускні) проводили комісії за призначенням педагогічної ради гімназій і прогімназій.

Таблиця 2

Навчальний план гімназій за Статутом 1871 р.

Навчальні предмети	Клас								Усього на тиждень
	I	II	III	IV	V	VI	VII молодший	VII старший	
Закон Божий	2	2	2	2	2	1	1	1	13
Російська мова з церковнослов'янською	4	4	4	3	3	2	2	2	24
Логіка	–	–	–	–	–	–	–	1	1
Латинська мова	8	7	5	5	6	6	6	6	49
Грецька мова	–	–	5	6	6	6	7	6	36
Математика з фізикою, математичною географією і коротким курсом природознавства	5	4	3	3	4	6	6	6	37
Географія	2	2	2	2	–	–	1	1	10
Історія	–	–	2	2	2	2	2	2	12
Французька або німецька мова	–	3	3	3	3	3	2	2	19
Чистописання	3	2	–	–	–	–	–	–	5

У Положенні про жіночі гімназії Міністерства народної освіти зазначалося, що жіночі гімназії і прогімназії призначені для учениць усіх станів та віросповідань. Жіночі гімназії склалися із семи класів з річним для кожного класу курсом. Для тих, хто готувався до педагогічної діяльності, вводився ще восьмий додатковий курс з річним або дворічним терміном навчання. Це був спеціальний курс на звання домашніх наставниць та вчительок. Учениці ознайомилися з головними положеннями про виховання, засобами та методами викладання предметів навчального курсу жіночих гімназій, набували навичок педагогічної практики під керівництвом учителів та викладачів жіночих гімназій. Учениць, які протягом семи років навчалися на відмінно, нагороджували золотими та срібними медалями, такими, як і в чоловічій гімназії. Дівчатам, які прослухали додатковий курс, присвоювали звання домашніх наставниць, а тим, які закінчили загальний курс гімназій і не отримали медалей, надавалося право викладати у початкових класах народних училищ. Таким правом користувалися й учениці, які закінчили курс прогімназій чи нижчі три класи гімназії. З 16 років вони могли також виконувати обов'язки помічниці вчителя або вчителя при будь-якому початковому училищі.

Жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти перебували під заступництвом імператриці Марії Павлівни, а губернатор вважався почесним опікуном усіх гімназій і прогімназій губерній. Жіночі прогімназії були трикласними з річним курсом для кожного класу. За можливості вони могли відкривати й більше кількість класів.

Безпосереднє керівництво гімназії або прогімназії довірялося начальниці, яку обирала опікунська рада гімназії і затверджувало Міністерство народної освіти, а прогімназії – опікун навчального округу.

Викладачів жіночої гімназії та прогімназії обирав голова педагогічної ради серед учителів чоловічих гімназій, прогімназій і повітових училищ та тих, хто мав звання домашніх наставниць і вчительок. До викладання в підготовчих класах жіночих гімназій і прогімназій у разі потреби допускали вчительок повітового міського або початкового училища [3, с. 1–8].

У жіночих гімназіях і прогімназіях викладалися обов'язкові та необов'язкові предмети. У трикласних прогімназіях до обов'язкових предметів належали: Закон Божий і російська мова (пояснювальне читання та початкові основи граматики); російська історія і географія у скороченому вигляді з географічним оглядом усіх частин світу; арифметика (перші чотири дії над цілими числами, іменовані числа та поняття про дроби); чистописання; рукоділля (необхідне у звичайному домашньому побуті). У прогімназіях, де налічувалося більш як три класи, навчальний курс розширювався до курсу відповідних класів гімназій.

У жіночих гімназіях обов'язковими були такі предмети: Закон Божий; російська мова (граматика

та ознайомлення з кращими творами словесності); арифметика та основи геометрії; всесвітня та російська географія; всесвітня та російська історія; головні поняття з природознавчої історії та фізики з відомостями про домашнє господарство та гігієну; чистописання; рукоділля; гімнастика, якщо заклад мав відповідні засоби.

До необов'язкових предметів у жіночих гімназіях і прогімназіях належали: німецька і французька, грецька та латинська мови, педагогіка, малювання, музика, співи і танці. За вивчення цих предметів вносилися окрема плата, визначена опікунською радою. Опікунська рада мала право вводити грецьку і латинську мови та педагогіку для учениць, які бажали вивчати ці предмети, за згодою їхніх батьків. Обсяг предметів, розподіл за класами, кількість уроків з кожного предмета визначалися особливою інструкцією Міністерства народної освіти.

У тимчасових правилах про викладання Закону Божого інших християнських сповідань, затверджених 22 лютого 1906 р., зазначається, що у всіх навчальних закладах Закон Божий інших сповідань не є обов'язковим предметом викладання. Навчання його має здійснюватися за бажанням батьків та опікунів учнів і вважатися необов'язковим.

До необов'язкових предметів у двох старших класах чоловічих і жіночих навчальних закладів належало викладання гігієни. Відповідно до місцевих умов гігієну можна було викладати у формі звичайних уроків з демонструванням або у формі бесід чи практичних занять (Циркуляр Міністерства народної освіти від 20 березня 1906 р.).

Міністерство народної освіти дозволяло практичні заняття з нових мов (не лише французької, а й з німецької та англійської) учням молодших класів, якщо вони не заважали їм вивчати обов'язкові предмети (20 січня 1905 р.), а також не заперечувало щодо введення нових мов до переліку предметів жіночих гімназій і прогімназій, але це питання мало розглядатися в законодавчому порядку, тому відкладалося до наступного перегляду навчального плану (20 грудня 1906 р.).

Оскільки в нижчих п'яти класах жіночих гімназій на Закон Божий відводилася така сама кількість уроків, як і в чоловічих гімназіях, то викладання могло здійснюватися за програмою, затвердженою Святим Синодом для цих закладів. У VI класі за цією програмою вивчалася також історія християнської православної церкви, але з багатьма біографічними деталями про православних святих, тому що в жіночих гімназіях на Закон Божий відводилося на один урок більше, ніж у чоловічих. Два уроки на тиждень Закону Божого у VII класі присвячувалися повторенню всього вивченого.

У «Программах и правилах Женских Гимназий и Прогимназий» Міністерства народної освіти, опублікованих у 1911 р. з останніми доповненнями та поясненнями, зазначається, що «курс вітчизняної мови і словесності в жіночих гімназіях Міністерства народної освіти поділяється на два періоди або

ступені відповідно до того, як це зроблено в чоловічих гімназіях того самого міністерства. Протягом першого періоду, що охоплює п'ять класів (підготовчий, I, II, III та IV), вихованці навчаються російської граматики, а другого (V, VI і VII класи) – російської словесності. Викладання одного й другого предмета постійно супроводиться як письмовими, так і іншого роду практичними вправами з метою виробити вміння викладати свої думки не лише граматично правильно, й у логічному порядку» [там само, с. 58].

Кількість середніх навчальних закладів зростає, але темпи зростання суттєво відставали від реальних суспільних потреб, пов'язаних з розвитком виробництва. За офіційними даними 1894 р., на кінець XIX ст. в Росії було 177 класичних гімназій, 163 жіночі міністерські гімназії та 104 реальні училища. У 1913 р. нараховувалося 434 чоловічі гімназії і прогімназії (142 935 учнів), 276 реальних училищ (76 971 учень), 920 міністерських жіночих гімназій і прогімназій (303 690 учнів) [8, с. 460]. У 1915 р. кількість чоловічих гімназій, прогімназій і реальних училищ становила 797, а жіночих гімназій і прогімназій – 1001 [5, с. 306]. Більша кількість жіночих навчальних закладів та учнів у них порівняно з чоловічими пояснюється тим, що значна кількість хлопчиків навчалася в комерційних училищах, середніх технічних училищах та інших навчальних закладах, що не були підвідомчі Міністерству народної освіти.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми. Воно відкриває перспективу для подальших досліджень, зокрема державної політики 20-х – початку 30-х років XX століття щодо диференціації організації і змісту шкільної освіти; професіоналізації середньої освіти як чинника індивідуалізації та демократизації шкільної освіти означеного періоду тощо.

Література

1. Березівська Л.Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX ст.: монографія / Л.Д. Березівська. – К.: Богдано-ва А.М., 2008. – 406 с.
2. Ганелин Ш.И. Очерки по истории средней школы в России / Ш.И. Ганелин. – Второе, испр. и доп. изд. – М.: Учпедгиз, 1954. – 302 с.
3. Елисеев В. Программы и правила женских гимназий и прогимназий. Министерство народного просвещения (С последними дополнениями и разъяснениями) / В. Елисеев. – СПб.; М.; Одесса, 1911. – 124 с.
4. Календарь для учителей на 1915/1916 учебный год (Указатель учебных заведений). – Ч. 2.
5. Константинов Н.А. История педагогики: учебник для студентов пед. ин-тов / Н.А. Константинов, Е.Н. Медынский, М.Ф. Шабаева. – 5-е изд., доп. и перераб. – М.: Просвещение, 1982. – 306 с.
6. Культурне будівництво в Українській РСР: статист. довід. – К., 1940. – 203 с.
7. Материалы по реформе средней школы. Примерные программы и объяснительные записки, изданные по распоряжению г. министра народного просвещения. – Пг.: Сенат. Типография, 1915. – 547 с.

8. Медынский Е.Н. История русской педагогики до Великой Октябрьской социалистической революции / Е.Н. Медынский. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1938. – 512 с.
9. Медынский Е.Н. История педагогики: учебник для пед. ин-тов / Е.Н. Медынский. – М., 1947.
10. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. / под ред. Э.Д. Днепровой, С.Ф. Егорова, Ф.Г. Паначина, Б.К. Тебиева. – М.: Педагогика, 1999. – 448 с.
11. Педагогическая энциклопедия. – М., 1964. – Т.1. – 831 с.
12. Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б.М. Бим-Бад; редкол.: М.М. Безруких, В.А. Болотова, Л.С. Глебов [и др.]. – М.: Большая Рос. энцикл., 2002. – 528 с.
13. Посадский И.В. Средние учебные заведения Киевского учебного округа за десятилетие: 1889–1898. – К., 1899. – 51 с.
14. Украинская Советская Энциклопедия. – К., 1980. – Т.3. – 543 с.

Анотації

Людмила БОНДАР

Диференційований підхід до організації педагогічного процесу в державних гімназіях та реальних училищах (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті здійснено порівняльно-ретроспективний аналіз типів середніх навчальних закладів і розкрито диференційований підхід до навчання в державній гімназійній та реальній освіті кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: диференційований підхід, порівняльно-ретроспективний аналіз, гімназії.

Людмила БОНДАРЬ

Дифференцированный подход к организации педагогического процесса в государственных гимназиях и реальных училищах (конец XIX – начало XX в.)

В статье осуществлён сравнительно-ретроспективный анализ типов средних учебных заведений и раскрыт дифференцированный подход к обучению в государственном гимназическом и реальном образовании конца XIX – начала XX в.

Ключевые слова: дифференцированный подход, сравнительно-ретроспективный анализ, гимназии.

Lyudmyla BONDAR

Differentiated approach to organization of the pedagogical process in the state gymnasiums and high schools (the end of XIX – beginning of XX century)

The article presents a comparative and retrospective analysis of types of the middle school and shows the differentiated approach to education in the state gymnasiums and high schools during the period of the end of XIX – beginning of XX century.

Key words: differentiated approach, comparative and retrospective analysis, gymnasiums.